

مدیریت تحصیلات تکمیلی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

بررسی شگردهای ادبی سیف الدین محمد فرغانی در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی

استاد راهنما :

دکتر حیدر علی دهمرده

استاد مشاور:

دکتر محمد مجوزی

تهیه و تدوین:

سارا نظامدوست

بهمن ۹۱

تقدیم به پدرم؛ وسیع ترین آسمان محبت، سایبان خستگی هایم

تقدیم به مادرم؛ مادری که مهربانی و ایثارش اندیشه مرا پرورش داد

تقدیم به برادرانم و خواهرم؛ مرواریدهایی که صدف وار آنها را

ستایش می کنم

تقدیم به ستاره ام؛ دختری که هر شب در آسمان نظاره گرش بودم و

اکنون دستانم با وجودش نورانی تر از شبهای مهتابیست

تقدیم به همسرم؛ او که همیشه در سبد داشته هایم برایم گذشت را

هدیه می آورد .

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس، شایسته خداست که اگر توفیقی در زندگی وجود داشته تنها در سایه عنایات و توجه او بوده، و امیدوارم در آخرت نیز لطفش شامل حال بنده سر تا پا تقصیر شود.

تقدیر و تشکر از پدر و مادرم به پاس تعبیر عظیم و انسانی شان از کلمه ایثار، به پاس عاطفه سرشار و گرمای امید بخش وجودشان که در این روزگار سرد بهترین پشتیبان است، به پاس قلب های بزرگشان که فریادرس است و سرگردانی و ترس در پناهشان به شجاعت می گراید، و به پاس محبت های بی دریغشان که هرگز فروکش نخواهد کرد.

سپاس همیشگی ام تقدیم به همسر صبور و مهربانم و فرزند عزیزم، کسانی که وجود گرم آنها تکیه گاه و پشتیبان استواری برای من بود تا شوق دانش اندوزی ام زمین نخورد. تشکر از نزدیکانی که هر روز عطر الفت خویش را بیش از پیش در دلم جای دادند و هنر عشق راستین خود را نقاشی کردند.

بر خود لازم می دانم از استاد راهنمای محترم و ارجمندم، جناب آقای دکتر حیدرعلی دهمرده تشکر نمایم که در تمام مراحل اجرا، تهیه و تصحیح این پایان نامه مرا یاری نمودند. و اگرچه من نیز مانند صدها دانشجوی دیگر بادم و در برهه ای از زمان وارد زندگی شغلی ایشان شدم و نتوانستم انتظارات ایشان را از خود بر آورده سازم، ولی ایشان همواره مرا شرمنده لطف و مهربانی خود نمودند. باید مراتب تشکر را از استاد مشاور بزرگوار، جناب آقای دکتر محمد مجوزی بجا آورم که با اطمینان می توانم بگویم که بنده نه تنها علم اندک خود را مدیون ایشان هستم، بلکه ایشان در بسیاری از زمینه ها مانند نظم، جدیت، تلاش، صبر و اعتقاد راسخ، برای من الگو می باشند. از استاد عالی قدر و عزیز، جناب آقای دکتر محمد میر که زحمت داوری پایان نامه را به عهده داشتند، همچنین مدیر گروه بزرگوار و صبورم جناب آقای دکتر علیرضا محمودی و جناب آقای دکتر علی اصغر حبیبی به عنوان نماینده تحصیلات تکمیلی، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

سارا نظامدوست

بهمن ۱۳۹۱

چکیده

ادبیات و آثار ادبی همواره تابع رویدادهای سیاسی و اجتماعی هستند و مسائلی که در ادبیات مطرح می شوند، از تغییرات مهم در جامعه تأثیر می پذیرند. با نگاهی به اشعار سیف فرغانی بی هیچ تردیدی می توان گفت شعر او شعری سیاسی، اجتماعی و انتقادی است. سیف برای بیان اعتراض ها و اندیشه های سیاسی خود، شیوه ها و روش های گوناگونی را دنبال می کند. برخی از این روش ها مبارزه مستقیم است؛ مانند سخنان پندآمیز و اعتراض گونه به برخی حاکمان، اما در بیشتر موارد روش های مبارزه غیر مستقیم را دنبال می کند؛ از جمله آنها، استفاده از صور خیال و شگردهای ادبی در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی است. در زمینه انواع صور خیال، تشبیه بیشترین کاربرد را در اشعار سیاسی و اجتماعی سیف دارد. وی از مجاز، کنایه و استعاره به میزان کمتری بهره جسته است. همچنین از سایر عناصر بدیعی استفاده شده در بیان مسائل سیاسی، بیشترین آمار را تضاد، مراعات نظیر، مثل و تلمیح به خود اختصاص داده است. در میان دیگر شگردهای ادبی، پربسامدترین شیوه ها نماد و طنز می باشد. در این پژوهش سعی شده تا با مطالعه کامل دیوان شاعر، میزان مهارت و بهره گیری وی از عناصر بلاغی و بدیعی در بیان مسائل سیاسی و اجتماعی مورد بررسی قرار گیرد. لذا ضمن بررسی تعاریف مختلف این عناصر، دیوان سیف فرغانی مورد مطالعه قرار گرفت و با استخراج کلیه ابیاتی که حاوی نکات سیاسی و اجتماعی است و در آنها عناصر بلاغی و بدیعی به کار رفته، میزان بهره گیری شاعر از انواع شگردهای ادبی مشخص گردید.

واژگان کلیدی: سیف الدین محمد فرغانی، اندیشه های سیاسی، شگردهای ادبی.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول مقدمه و کلیات.....	۱.....
۱-۱ مقدمه.....	۲.....
۱-۲ بیان مسأله:	۳.....
۱-۳ سؤالات تحقیق:.....	۴.....
۱-۴ فرضیه ها:	۴.....
۱-۵ اهداف:	۵.....
۱-۶ اهمیت و ضرورت انجام تحقیق:.....	۵.....
۱-۷ روش و ابزار گردآوری اطلاعات:	۵.....
۱-۸ روش انجام تحقیق:	۶.....
۱-۹ پیشینه تحقیق:	۶.....
۱-۱۰ ساختار پایان نامه:	۷.....
۱-۱۱ معرفی سیف الدین محمد فرغانی و دیوان وی:.....	۸.....
۱-۱۲ ویژگی های شعری سیف الدین محمد فرغانی:.....	۱۰.....
۱-۱۳ اعتقادات سیف الدین محمد فرغانی:.....	۱۸.....
۱-۱۴ ادبیات انتقادی:	۲۲.....
۱-۱۵ ادبیات متعهد:.....	۲۲.....
۱-۱۶ جایگاه سیف الدین محمد فرغانی در ادبیات متعهد و انتقادات سیاسی واجتماعی او:.....	۲۴.....
فصل دوم: نگاهی اجمالی به دوره مغول و واکنش شاعران فارسی زبان در آن عهد	
۲-۱ نگاهی اجمالی به دوره مغول:.....	۳۵.....
۲-۲ واکنش شاعران در عهد مغول:.....	۳۷.....

فصل سوم: توضیح شگردهای ادبی مورد استفاده در بیان مسائل سیاسی نظیر تشبیه، استعاره، کنایه و ... بر اساس کتب بلاغی معتبر و ذکر شاهد مثال هایی از دیوان سیف

شیوه ها و شگردهای ادبی در بیان مسائل سیاسی و اجتماعی..... ۵۵

۳-۱ تشبیه ۵۶

۳-۲ مجاز: ۵۸

۳-۳ استعاره: ۶۰

۳-۴ کنایه: ۶۲

۳-۵ هجو ۶۴

۳-۶ هزل: 66

۳-۷ مثل: ۶۷

۳-۸ طنز: ۶۹

۳-۹ نماد ۷۱

فصل چهارم: بررسی دیوان سیف الدین محمد فرغانی و دسته بندی شگردهای ادبی وی در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی:

۴-۱ تشبیه ۷۵

۴-۲ مجاز ۸۱

۴-۳ استعاره: 84

۴-۴ کنایه: 87

۴-۵ هجو: ۹۰

۴-۶ هزل: 92

۴-۷ مثل 93

۴-۸ طنز ۹۵

۴-۹ نماد: 97

عناصر بدیعی.....	۱۰۰
۴-۱۰ سجع :	101
۴-۱۱ جناس:	۱۰۲
۴-۱۲ ردالصدر الی العجز:	۱۰۵
۴-۱۳ ردالعجز الی الصدر:	۱۰۶
۴-۱۴ مراعات نظیر :	۱۰۶
۴-۱۵ تنسیق الصفات:	۱۰۹
۴-۱۶ واج آرایبی:	۱۱۰
۴-۱۷ تلمیح:	۱۱۲
۴-۱۸ تضاد یا طباق:	115
۴-۱۹ تکرار:	۱۱۸
4-20 نمودارهای بسامدی :	۱۲۱
4-20-1 نمودار کاربرد عناصر بلاغی در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی سیف فرغانی.....	۱۲۱
4-20-2 نمودار کاربرد عناصر بدیعی در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی سیف فرغانی.....	۱۲۲
4-20-3 نمودار دیگر شگردهای ادبی به کار رفته در بیان اندیشه های سیف فرغانی.....	۱۲۳
نتیجه گیری.....	125
پیشنهاد های کاربردی	126
پیشنادهایی برای دیگر پژوهشگران	127
منابع و مآخذ.....	۱۲۹

فصل اول

مقدمه و کلیات تحقیق

۱-۱ مقدمه

در هر جامعه، آشفته‌گی‌های سیاسی و اجتماعی باعث سقوط اخلاقی و ارزش‌های انسانی و در نتیجه به وجود آمدن روحیهٔ جبرگرایی میان مردم می‌شود. اما همیشه در میان افراد جامعه، سخنوران فراوان و سرایندگان رزمنده و سترگی هستند که با روحیهٔ ستم‌ستیزی خود در مقابل این جبرگرایی می‌ایستند و با توجه به موقعیت جامعه و عصر خود، روش خاصی را برای مبارزه با رذایل اخلاقی و اجتماعی به وجود آمده، انتخاب می‌کنند.

شاعران نامداری در تاریخ ادبیات گذشتهٔ ایران بوده‌اند که با ناب‌ترین احساسات خویش، دردها، شادی‌ها و آرمان‌های مردم را کارمایهٔ آثارشان قرار داده‌اند. در آفرینش آثار ادبی این شاعران، عشق و احساس ستودهٔ انسانی، مبارزه در برابر زورگویی و ستمگری، به انتقاد گرفتن بی‌همتی‌ها، ستایش زحمت‌کشی انسان، حماسهٔ دلیر مردان و فرهیختگان و باور به راه‌یابی از ظلمت شب به سوی نور و روشنایی تابناک موج می‌زند.

یکی از این نستوه‌مردان گسترهٔ ادبیات، دانش و خرد انسانی که در سدهٔ هفتم هجری می‌زیسته، سید یف-الدین محمد فرغانی شاعر آزاده، عارف وارسته و پرخاشگر بوده است. وی اصالتش از فرغانهٔ ماوراءالنهر بود و در دورهٔ سلطهٔ مغولان و ایلخانان در آسیای صغیر می‌زیست. در حالی که نزدیک به هشتاد سال عمر داشت، در سال ۷۴۹، در یکی از خانقاه‌های آقسرا وفات یافت. او در تنها اثر ارجمند خود که دیوان اوست، وضع ناگوار آن عصر را به نیکویی ترسیم نموده است.

«سیف فرغانی شاعری است دارنده افکار عالی و اندیشه های اجتماعی ترقی خواهانه و از این لحاظ از بسیاری شاعران معاصر خود مقام والاتری دارد. در شعرش تعهد انسان در قبال زندگی اجتماعی تراویده است و جلوه های معنوی حیات انسان سهم ویژه ای دارد» (ترابی، ۱۳۶۵: ۶۱۶). بیشترین مایه باور و پیام های اجتماعی و سیاسی سیف در قصیده های او جای گرفته است.

موضوع قصیده های سیف که معرف مهارت او در سخن فارسی است، غالباً حمد خدا، نعت پیامبر، وعظ و اندرز و تحقیق و انتقاد از نابسامانی های زمان و نیز در استقبال و جواب گویی به استادان مقدم بر خود چون رودکی، خاقانی، سعدی، همام تبریزی است.

«سیف فرغانی در قصیده هایش تقریباً از تمامی اقشار جامعه سخن رانده است؛ از شاهان، وزیران، قاضیان شرع، بازاریان، صوفیان، زاهدان و شاعران. انتقادهای بیشتر متوجه طبقه حاکم است، اما این بدان معنی نیست که باقی طبقات اگر کج روی کردند، از نیش زبان و قلم او مصون مانده باشند» (ترابی، ۱۳۶۵: ۶۱۹). او بی تردید یکی از بزرگترین نقادان اجتماعی در تاریخ ادبی ما می باشد. سیف شاعری است که در سخن منظوم خود روزنه ای بر چشم انداز دوران تاریک عصر خود گشوده است، که هر خواننده ای می تواند ناآرامی و آشفتگی آن عهد را ببیند.

پژوهش حاضر در راستای بررسی شگردهای ادبی سیف الدین محمد فرغانی در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی و میزان بهره گیری شاعر از انواع شگردهای ادبی و هنری، صورت گرفته است. با توجه به اینکه کاربرد شگردهای ادبی در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی این شاعر، از اهمیت ویژه ای برخوردار است، در این پژوهش تلاش می شود تا با بررسی شگردهای ادبی سیف الدین محمد فرغانی در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی، روش های ادبی وی در بیان این اندیشه ها، و نیز

برخی آشفته‌گی‌ها و نا آرامی‌های عصر این شاعر شناخته شود. در پایان نیز با ترسیم نمودارهای بسامدی مربوط به شگردهای به کار برده، نتیجه سودمندی به عمل خواهد آمد. لازم به ذکر است که سایر شاهد مثال‌ها از دیوان سیف فرغانی و بر اساس شماره صفحه می باشد. به عنوان مثال:

پیر شد ابلیس بد فرمای و از کار اوفتاد وین شیاطین از برای او وکالت می کنند

(دیوان: ۲۴۶)

همچنین بیت‌هایی که فقط مأخذ داده شده است، به ترتیب از سمت راست بر اساس شماره صفحه و شماره بیت است. به عنوان نمونه: (۲۴ / ۶) [عدد ۲۴ شماره صفحه و ۶ عدد شماره بیت] آن صفحه می باشد.

۱-۲ بیان مسأله

سیف الدین محمد فرغانی با کمک اشعار تند و گزنده خود به مسائل و مشکلات جامعه اشاره کرده و در بسیاری از موارد به انتقاد صریح یا کنایی پرداخته است. اودر میان شاعران دوره مغول، شفاف ترین و گزنده ترین انتقادات اجتماعی را در شعر خود گنجانده و با استفاده از شگردهای ادبی، آنها را بیان کرده است. تنها اثر بازمانده سیف الدین محمد فرغانی دیوان اوست که تقریباً یازده هزار بیت می باشد. اولین نسخه آن در سال ۱۳۴۱ به چاپ رسید و در سال ۱۳۶۴ چاپ دوم آن انجام گرفت.

مضامین مورد توجه در سروده های سیف فرغانی، هم افراد، مشاغل و طبقات مختلف اجتماعی و شهری اوست و هم اوضاع خاص و نامطلوبی که در آن زندگی می کرده است. در دیوان او مظلالم و مفاسد حکمرانان زمان و دردهای اجتماعی با شیوه عالی مورد بررسی قرار گرفته است. او برای ارائه اندیشه های اجتماعی و سیاسی از شگردهای مختلف ادبی از قبیل استعاره، تشبیه، طنز، هجو، کنایه و

نظایر آن استفاده کرده است. همچنین بهره گیری از دیگر عناصر بلاغی و بدیعی برای ارائه افکار و اندیشه های سیاسی و اجتماعی از روش های دیگر سیف الدین محمد فرغانی بوده است.

۳-۱ سوالات تحقیق

۱). عناصر بدیعی چه نقشی در تأثیر گذاری اندیشه های سیاسی و اجتماعی سیف الدین محمد فرغانی دارد؟

۲). نقش صور خیال در بیان اندیشه های اجتماعی و سیاسی سیف الدین محمد فرغانی چیست؟

۳). آیا سیف الدین محمد فرغانی از شگرد های ادبی چون طنز، هجو و هزل در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی بهره برده است؟

۴-۱ فرضیه ها

۱). سیف الدین محمد فرغانی در بیان اندیشه های سیاسی - اجتماعی خود از عناصر بدیعی شامل مثل، لف و نشر، تلمیح و کنایه بهره فراوان برده است.

۲). صور خیال در بیان اندیشه های سیاسی - اجتماعی سیف الدین محمد فرغانی نقش عمده ای دارد.

۳). سیف الدین محمد فرغانی از شگردهای ادبی مثل طنز، هجو، هزل در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی بهره برده است.

۵-۱ اهداف

از جمله مهم ترین اهدافی که در این پژوهش دنبال می شود، می توان به موارد ذیل اشاره کرد:
 (۱). نقش عناصر بدیعی در بیان مسائل اجتماعی و سیاسی شعر سیف الدین محمد فرغانی تعیین می گردد.

(۲). نقش صور خیال در شعر سیف الدین محمد فرغانی و تأثیر گذاری بیشتر آنها در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی مشخص می شود.

(۳). شگردهای ادبی از قبیل طنز، هجو و هزل در شعر سیف الدین محمد فرغانی و بهره گیری شاعر از آنها در بیان مسائل سیاسی و اجتماعی بررسی می شود .

۶-۱ اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

سیف الدین محمد فرغانی از شاعران ایرانی می باشد که پیرامون شخصیت و دیوان او تحقیقات فراوانی انجام گرفته است. اما از آن جایی که تاکنون تحقیق مستقلی در مورد بررسی شگردهای ادبی او در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی صورت نپذیرفته است، لذا ضرورت دارد تا تحقیقی مفید در این راستا انجام پذیرد.

۷-۱ روش و ابزار گرد آوری اطلاعات

روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق، اسنادی و کتابخانه ای می باشد.

۸-۱ روش انجام تحقیق

روش انجام این تحقیق و تجزیه و تحلیل اطلاعات آن به شیوه توصیفی، تحلیلی و کیفی است. بدین منظور پس از مطالعه و بررسی دیوان اشعار سیف الدین محمد فرغانی و تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع آوری شده، عناصر بلاغی، بدیعی و ادبی استخراج خواهد شد و با تعیین بسامد آنها در بیان اندیشه های سیاسی و اجتماعی شاعر، نمودار بسامدی مورد نیاز ترسیم و نتیجه مطلوبی از یافته های پژوهش، به دست خواهد آمد.

۹-۱ پیشینه تحقیق

تا کنون پیرامون آثار و دیوان سیف الدین محمد فرغانی تحقیقات پراکنده ای صورت پذیرفته است که بیشتر مبتنی بر بازتاب مسائل اجتماعی و نقد آن ها در اشعار او بوده و نحوه و چگونگی ارائه این انتقادات را که بیشتر با تکیه بر عناصر بلاغی و بدیعی صورت گرفته، در بر نمی گیرد.

به عنوان مثال می توان به پایان نامه های: سهراب رستگارمند (۱۳۸۶) با عنوان *مسائل اجتماعی - سیاسی عصر مغول در اشعار انتقادی سیف فرغانی*، دیار رفاعی (۱۳۶۲) با عنوان *بازتاب مسائل اجتماعی در سروده های سیف فرغانی*، مهناز فولادی (۱۳۸۲) با عنوان *بررسی تأثیرات حمله و حکومت مغولان بر شعر فارسی سده ۷ و ۸ هجری و بازتاب آن بر شعر شاعران این دوره (سعدی، مولانا، سیف فرغانی، اوحدی مراغه ای، عبید زاکانی، حافظ)*، مهین کامروانی (۱۳۵۸) با عنوان *تحقیق در دیوان سیف فرغانی و پروین هدایتی* (۱۳۸۵) با عنوان *نقد اجتماعی اشعار سیف الدین محمد فرغانی* اشاره کرد.

با توجه به اینکه هیچ یک از این پژوهش‌ها به چگونگی بیان و شگردهای ادبی در دیوان سیف الدین محمد فرغانی اشاره نکرده‌اند و تنها بر پایه بازتاب مسائل اجتماعی و نقد آنها بوده‌اند، بنابراین لازم است که تحقیقی مستقل و جامع در خصوص نقش شگردهای ادبی سیف الدین محمد فرغانی در بیان اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی صورت پذیرد.

۱-۱۰ ساختار پایان نامه

این پایان نامه در ۴ فصل تدوین شده است:

فصل اول، مقدمه و کلیات تحقیق را شامل می‌شود.

فصل دوم نگاهی اجمالی به دوره مغول و واکنش شاعران فارسی زبان در این دوره را در بر می‌گیرد.

در فصل سوم، شیوه‌ها و شگردهای ادبی در بیان اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی نظیر: تشبیه، استعاره، کنایه، طنز، هجو، هزل و نظایر آن مورد بررسی قرار گرفته است و موارد فوق بر اساس کتب بلاغی معتبر و شاهد مثال‌هایی از دیوان سیف فرغانی، توضیح داده شده است.

در فصل چهارم دیوان سیف الدین محمد فرغانی مورد بررسی قرار گرفته و مطابق شگردهای ادبی به کار برده، شیوه‌های ارائه اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی او دسته بندی شده است.

در آخر نتیجه گیری و منابع و مأخذ ذکر گردیده است.

۱۱- معرفی سیف فرغانی و دیوان وی

سیف الدین ابوالمحمّد محمد فرغانی از شاعران ایرانی قرن هفتم و هشتم هجری و از فرغانه ماوراءالنهر که - ناحیه ای کوهستانی در کنار مرزهای شمالی افغانستان امروزی و شوروی می باشد - (معین، ۱۳۷۷: ۱۳۴۲)، بود و در دوره سلطه ایلخانان و مغولان در آسیای صغیر می زیست. از تاریخ زندگی شاعر اطلاع زیادی در دست نیست. همین قدر می دانیم که در نیمه دوم قرن هفتم و نیمه اول قرن هشتم هجری می زیسته و همان گونه که از پسوند نامش پیداست، اهل «فرغانه» بوده است و در آقسرا - شهری کوچک در ترکیه امروزی که در جنوب شرقی دریاچه «توزگول»، بین راه نوشهر به قونی واقع شده است - (دهخدا، ۱۳۷۲: ۱۲۶)، زندگی می کرده است. وی درباره سکونتش در این شهر کوچک در یکی از قصاید خود چنین گفته است:

مسکن من ملک روم، مرکز محنت آقسرا شهر و خانه دار هوان بود
(دیوان: ۱۴۴)

سیف الدین محمد فرغانی شاعریست که آنگونه که باید و شاید از او یاد نمی شود. داستان زندگی او اگرچه چندان بر ما روشن نیست، اما نکات جالبی را در خود جای داده است. به طوری که از آثار او استنباط می شود، وی اهل تصوف و عرفان بوده و سالها به کسب کمالات معنوی و سیر و سیاحت پرداخته است.

زنده یاد استاد صفا، به استناد مضامین برخی از سروده های سیف فرغانی، شرح احوالی از وی را به دست داده است، که مطابق آن سیف الدین محمد فرغانی، متولد حدود نیمه اول قرن هفتم هجری، در سرزمین فرغانه از نواحی ماوراءالنهر - ورا / فرارود - قدیم، در جوانی ترک دیار کرده، مدتی در تبریز اقامت داشته، و در پی آن در شهر آقسرا بوده، رشد پیدا کرده و همانجا، در سن هشتاد سالگی در

گذشته است.» او از صوفیان پاک نهادیست که عمر خود را در تربیت خانقاهی، وعظ و اندرز اجتماعی و اخلاقی گذرانده و در شعر خود به نحو بسیار روشنی به بیان انتقادات و ذکر مفاصد اجتماعی دوران خود یعنی عهد غلبه مغولان پرداخته و سخنان درشت خود را بر ضد طبقات مختلف قدرتمندان فاسد از شاهان، امیران و وزیران گرفته تا عالمان دینی با بی‌پروایی خاص بیان نموده است « (فرغانی، ۱۳۶۴: ۱۷).

او نه تنها شاعری فصیح و زبان‌آور و عالمی مورد احترام و صوفیی نصیحت‌گر و عارفی بلند اندیشه بود، بلکه فردی جامعه‌شناس بود که با دقتی شگرف همه نابسامانی‌ها و نابهنجاری‌های جامعه اسلامی عهد خویش را زیر ذره‌بین انتقاد می‌گذاشت، زبان به مدح نمی‌گشود و از مکاتبه با سلاطین و امرا خودداری می‌نمود، مگر به قصد ارشاد آنان یا ذکر مفاصدی که در قلمرو قدرتشان شیوع داشت. تنها اثر بازمانده از سیف فرغانی دیوان اوست. این دیوان مجموعه‌ای از قصیده، قطعه، غزل و رباعی می‌باشد که مجموع بیت‌های آن تقریباً یازده هزار بیت است.

این گوهر پرمایه که به دست سیف تراشیده شده است، یکی از گنجینه‌های شعر فارسی می‌باشد که پس از هفت قرن از دفینه اعصار بیرون کشیده شد و درخشش خیره‌کننده و بارقه‌گیرنده آن، مدتی صاحب نظران ادبی و اجتماعی را حیرت زده کرد. «این گوهر تابنده و درخشان، نسخه خطی دیوان شعر سیف الدین محمد فرغانی شاعر و عارف نیمه دوم قرن هفتم و نیمه اول قرن هشتم هجری بود که پس از گذشت هفت قرن به همت و پامردی و کنکاش شادروان دکتر احمد آتش استاد فقید زبان و ادبیات فارسی دانشگاه استانبول از میان هزاران کتاب خطی منتشر نشده از دل کتابخانه دانشگاه مذکور جلوه گر شد و نسخه عکسی آن توسط محقق دقیق و فرهنگ‌شناس گرانمایه، زنده یاد استاد مجتبی مینوی به ایران آورده شد و بعد در مهر ماه سال یکهزار و سیصد و چهل و یک شمسی

بر اثر مساعی و کوششهای دکتر ذبیح الله صفا در سه مجلد در مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران با توضیحی اجمالی به چاپ رسید» (تبریزی شیرازی، ۱۳۷۵: ۹).

«بخش عمده دیوان سیف را غزلیات وی دربر گرفته است. همچنین قصاید سیف به حدی مستحکم و استوار است که مهارت وی را در سرودن قصیده بیان می دارد؛ آن هم در موضوعات مختلف از جمله نعت خداوند و مدح رسول اکرم مکرم اسلام و یا در وعظ و اندرز بزرگان و سلاطین، اما اکثر آنها جنبه انتقادی دارد و بیانگر اوضاع اجتماعی نابسامان قرن هفتم و هشتم و فساد طبقات مختلف جامعه آن زمان است» (قائم پناه، ۱۳۸۰: ۵).

دیوان سیف فرغانی به اهتمام دکتر ذبیح الله صفا تصحیح شده و انتشارات دانشگاه تهران در سال ۱۳۴۱، در سه مجلد آن را منتشر کرده است. دوره کامل این دیوان همراه با مقدمه جامع مصحح، در سال ۱۳۶۴، به همت انتشارات فردوسی، تجدید انتشار یافت.

۱۲- ویژگیهای شعر سیف فرغانی

اگر شعر فارسی را در تاریخ طولانی آن به درستی مورد بررسی قرار دهیم، قسمت بزرگی از آن را مدایح تشکیل می دهد. شاعران مدیحه سرا در عهد مغول، «برای ادامه زندگی چاره ای جز مدح صاحبان قدرت و آراستن مجالس عیش و نوش آنان ندیدند و می توان پذیرفت که مدیحه سرایی برخی از آنان، نه از روی فزون خواهی و یا تجمل دوستی، که بیشتر معلول خفقان و انحطاط زمانه و از فرط اضطراب و ناعلاجی بوده است» (نفیسی، ۱۳۴۴: ۱۸۲).

سیف الدین محمد فرغانی از جمله شاعرانی است که شاعران عهد خود را از مدح امرای بی حاصل

زمان بر حذر داشته و در این باب گفته است:

<p>از ثنای امرا نیک نگهدار زبان ظالمی را که همه ساله بود کارش فسق نیّت طاعت او هست تو را معصیتی هر که را زین امرا مدح کنی ظلم بود شاعری چیست؟ که آزاده از آن گیرد نام</p>	<p>گر چه رنگین سخنی نقش مکن دیواری به طمع نام منه عادل و نیکوکاری کمر خدمت او هست تو را زناری خاصه امروز که از عدل نماند آثاری..... ننگ خلقی، گر از این نام نداری عاری</p>
---	--

(دیوان: ۲۴)

سیف، اهل مدح و مدیحه سرایی نبود، و با بن‌مایه‌های اندیشه‌ای درست و برخاسته از مبارزات و

فعالیت‌های اجتماعی، شدیداً مدح‌آمرا را نکوهش می‌کند و آن را مایه تیرگی روح و دل انسان می‌داند:

من نویسنده و گوینده نی‌ام چون دگران سخن‌ام داعی عشق و قلمم حرف نداست

(همان: ۳۲)

سیف شعر و قلمش را در خدمت عقیده اش بکار می‌گیرد و در نهایت آگاهی و تحوّر، از نا به

سامانی- های زمانه اش انتقاد میکند. «اوبا ظالمان و ستمکاران زمانه خویش ستیز می‌کند و طعن

وطنش را تازیه‌ای می‌سازد بر علیه عاملان بدبختی و سیاه‌روزی مردم. سخن او همچون خیلی از

هم‌فکرانش که آواره شهر و دیارشان میشدند- مانند ناصر خسرو قبادیانی- تلخ و گزنده، اما فصیح

ودلنشین و برخاسته از دل است» (زرباف اصل، ۱۳۸۳: ۹۸). سیف الدین روزگار تیره و تلخی را تجربه

کرده و گلایه از شرایط زمانه، دوری از وطن و انتقاد از ایلخانان مغول در بسیاری از اشعار وی دیده

می‌شود.